

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No.37, 2026 pp.77-96

Receive: 14/07/2025 Accepted: 02/12/2025

A Comparative Study of Apostasy in Zoroastrianism and Islam Based on Pahlavi Literature of the Sassanid Period and the Early Islamic Centuries

Hosein Basir Tariqat Talab

PhD. Student in Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

Hoseinbasir323@gmail.com

Reza Bashi Fomani

M.A. Graduate in Criminal Law, Islamic Azad University, Anzali Branch, Anzali, Iran

rezabashi78@gmail.com

Behrouz Afkhami *

Professor, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

bafkhami@uma.ac.ir

Habib Shahbazi Shiran

Professor, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

habibshahbazi35@gmail.com

Abstract

Apostasy has been a controversial issue in many religions, particularly among monotheistic faiths. This study investigates the historical and jurisprudential aspects of apostasy in Zoroastrianism and Islam, drawing upon Pahlavi sources from the Sassanian era and early Islamic centuries, as well as classical Islamic jurisprudence. Texts such as *Mādiyān-e Hezār Dādestān*, *Vendidad*, Pahlavi narratives, and early Islamic legal writings discuss the causes of apostasy, worldly and otherworldly punishments, property rights, guardianship, marital bonds, and conditions for repentance. The study highlights similarities, such as the ultimate punishment of death and ritual impurity, and divergences, including grace periods for returning to the faith, property distribution, and treatment of female apostates. Using a descriptive-analytical methodology and library-based resources, the study first examines apostasy in Zoroastrianism, then in Islam, and finally provides a comparative perspective on these traditions. The analysis demonstrates both the continuity and divergence in legal and religious thought concerning apostasy across time and cultures.

Keywords: Apostasy in Zoroastrianism, Zoroastrian Jurisprudence and Law, Apostasy in Islam, Apostasy, Sassanian Era.

Introduction

*Corresponding author

Basir Tariqat Talab, H. , Bashi Fomani, R. , Afkhami, B. and Shahbazi Shiran, H. (2026). A Comparative Study of Apostasy in Zoroastrianism and Islam Based on Pahlavi Literature of the Sasanian Period and the Early Islamic Centuries. *Comparative Theology*, 17(3), 77-96.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2025.145737.1999

Apostasy, or the renunciation of one's faith, has historically been regarded as a serious transgression in many religious traditions. In ancient Iran, Zoroastrianism provided structured legal and religious frameworks to address apostasy, particularly during the Sassanian period, when Zoroastrian priests (mobeds) were often involved in judicial processes. Early Pahlavi texts like *Mādiyān-e Hezār Dādestān* and later Zoroastrian narratives illustrate the legal and ritual dimensions of apostasy, including worldly punishment, purification rites, property confiscation, and marital consequences. These texts reflect a response to both internal religious challenges and external pressures following the Islamic conquest of Persia, demonstrating an effort to codify and preserve Zoroastrian traditions.

In parallel, Islamic jurisprudence addresses apostasy extensively, emphasizing both spiritual and societal dimensions. The Qur'an and classical jurists outline punishment, procedural safeguards, property implications, and gender-specific regulations for apostates. By comparing these frameworks, the study aims to explore points of convergence and divergence between Zoroastrian and Islamic approaches, assessing how cultural, religious, and legal contexts shaped their treatment of apostasy. This research contributes to understanding the historical development of religious law and its ethical, social, and legal implications.

Materials and Methods

This study employs a descriptive-analytical approach, relying on library and archival resources. Primary sources include Sassanian-era Zoroastrian legal texts (*Mādiyān-e Hezār Dādestān*, *Vendidad*), Pahlavi narratives, and early Islamic jurisprudential writings. Relevant secondary literature and scholarly analyses were also consulted to contextualize the findings. Information was systematically collected, categorized, and compared, focusing on legal rulings, social implications, and doctrinal interpretations of apostasy in both religions. The methodology ensures that comparative insights are grounded in historical evidence and scholarly interpretation.

Research Findings

A comparative examination of apostasy in Zoroastrianism and Islam reveals significant similarities and differences in legal and ritual treatments. In both traditions, apostasy is punishable by death, yet the grace period for repentance differs: one year in Zoroastrianism and three days in Islamic jurisprudence. Apostates are considered ritually impure in both religions, although Zoroastrian texts hold that the corpse of the apostate is not impure, contrasting with Islamic concepts of spiritual impurity. Property confiscation also varies, with Zoroastrian law assigning seized assets to the first Zoroastrian claimant, while Islamic law distributes property to heirs or the public treasury depending on sect and timing.

Regarding women, Zoroastrian law treats male and female apostates equally, whereas Islamic law provides nuanced procedures for female apostates, including imprisonment and opportunities for repentance. Apostasy dissolves marital bonds in both religions, although the specifics of guardianship and family law differ. Finally, maturity is a common condition for apostasy, but age thresholds vary between traditions and among Islamic legal schools. These findings highlight both the shared ethical concerns and culturally distinct legal solutions surrounding apostasy in Zoroastrian and Islamic contexts.

Discussion of Results and Conclusions

This study demonstrates that while Zoroastrianism and Islam share common principles regarding apostasy—such as punishment, impurity, and marital consequences—differences arise from historical, cultural, and theological contexts. The Sassanian-era Zoroastrian texts reflect a legal system deeply intertwined with religious authority and social control, emphasizing ritual observance and preservation of faith. In contrast, Islamic jurisprudence combines divine guidance with codified legal mechanisms, providing varying interpretations across sects and schools.

The comparative analysis underscores how both traditions sought to protect community cohesion, religious identity, and moral order. Zoroastrian texts illustrate adaptation to post-conquest realities, reinforcing internal religious norms, while Islamic jurisprudence demonstrates flexibility within a broader legal-theological framework. By examining apostasy in these two traditions, the study provides insights into the evolution of religious law, highlighting continuity and divergence in ethical, social, and legal approaches. Ultimately, the research contributes to a nuanced understanding of apostasy as a complex intersection of faith, law, and society across historical periods.

بررسی تطبیقی ارتداد در دین زرتشتی با اسلام بر پایه ادبیات پهلوی دوران ساسانی و قرون اولیه اسلامی

حسین بصیر طریقت طلب، دانشجوی دکتری باستان شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

hoseinbasir@uma.ac.ir

رضا باشی فومنی، دانش آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد انزلی، انزلی، ایران

rezabashi78@gmail.com

بهروز افخمی*، استاد گروه باستان شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

bafkhami@uma.ac.ir

حبیب شهبازی شیران، استاد گروه باستان شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

habibshahbazi35@gmail.com

چکیده

موضوع ارتداد یکی از بحث برانگیزترین مباحث مذهبی دوران معاصر بوده است و باید گفت در میان بسیاری از ادیان، به ویژه ادیان توحیدی، می توان به قرابت ها و تشابهات قابل تأمل و معناداری درباره حکم ارتداد دست یافت. در این مقاله، تلاش شده است تا سوابق تاریخی و فقهی ارتداد در دو آیین زرتشتی و اسلام بررسی شود و دیدگاهی مقایسه ای به خواننده داده شود. کتب حقوقی و پهلوی زرتشتی در عهد ساسانی و قرون اولیه اسلامی مانند *مادیان هزار دادستان*، *وندیداد*، *روایات پهلوی*، *دادستان دینی*، *روایت موبد/مید* و آثاری از ابن دست، مطالبی درباره تغییر مذهبی اسرای مسیحی، منشأ ارتداد، مجازات اخروی و دنیوی مرتد، قیومیت و سرپرستی، فرایند توبه، مالکیت، نکاح و زناشویی، مهلت بازگشت و پاکیزگی مرتد بیان کرده اند. در قرآن و آرای فقهای بزرگ اسلام نیز در فرق مختلف و همچنین بر اساس متون تاریخ اسلام مطالبی فراوان و کامل درباره موضوع ارتداد وجود دارد. نویسندگان مقاله تلاش کرده اند با بیان وجوه مختلف ارتداد در هر دو آیین، این موضوع را به صورت تطبیقی بررسی کنند و نقاط اشتراک و افتراق آن را برای خواننده روشن کنند. مواردی همچون منشأ اهریمنی ارتداد و مجازات اخروی مرتد، مجازات دنیوی «مهدورالدم» در اسلام و «مرگ ارزان» در زرتشتی، مهلت بازگشت یک ساله در زرتشتی و مهلت سه روزه در اسلام برای مرتد ملی، اجرای قانون انسان های بدوی و خروج اموال از ید مرتد، ناپاکی، گسستن پیوند زناشویی و همچنین تشابهاتی در شرایط محرز شدن ارتداد از جمله این موارد هستند. در این پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای، در ابتدا ارتداد در دین زرتشتی و سپس در دین اسلام بررسی شده است و در نهایت، بررسی تطبیقی و نتیجه گیری و نقاط اشتراک و افتراق در دو آیین بیان شده اند.

واژه های کلیدی

ارتداد در دین زرتشتی، فقه و حقوق زرتشتی، ارتداد در اسلام، ارتداد، ساسانیان.

* مسؤول مکاتبات

بصیر طریقت طلب، حسین، باشی فومنی، رضا، افخمی، بهروز و شهبازی شیران، حبیب. (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی ارتداد در دین زرتشتی با اسلام بر پایه ادبیات پهلوی دوران ساسانی و قرون اولیه اسلامی، *الهیات تطبیقی*، ۱۷(۳)، ۷۷-۹۶.

۱- مقدمه

از عهد باستان تا به امروز، بسیاری از مذاهب تلاش کرده‌اند خود را برترین آیین و فرستادگان و نمایندگان خویش را فرستادگان برحق خدایان و مظهری از الوهیت خاص و منحصر به فرد بدانند؛ از این رو، امپراتوری‌ها یا دولت‌شهرهای باستان عمدتاً بعد از پیروزی بر یکدیگر، خدایان و معابد مغلوبین را تخریب می‌کردند. همچنین، برگشتن افراد از آیین خویش نوعی تخطی، توهین و شرارت نسبت به آن آیین محسوب می‌شد و بیشتر مذاهب از نظر اعمال مجازات، رویکردی سختگیرانه نسبت به مرتدین داشته‌اند و ایران نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. با وجود این، می‌توان گفت در مقام مقایسه با تمدن‌های هم‌عصر خویش، مانند آشور که رنج و محنت فراوان برای مردمان منطقه به بار آورده بود، ظهور امپراتوری ایران و رواداری ایشان نوعی آرامش و اطمینان به ارمغان آورد و برای مناطق مفتوحه ظلم و ستم چندانی به دنبال نداشت (نک: توین بی، ۱۳۶۲، ص. ۲۲۳). از نظر قدمت قانون‌گذاری، می‌توان برای نمونه به الواحی کهن از اوروک و سیپار مکشوفه در بین‌النهرین اشاره کرد که حاوی بخشی از مواد قانونی دوره هخامنشی است (Magdalene, 2009). به گفته هروودت، پدر تاریخ‌نگاری، مادها برای امر داوری از میان خود شخصی مانند دیائوکو را انتخاب کردند که محبوبیتش بر آن پایه بود که اهالی نقاط دیگر نیز از داوری او بهره‌مند می‌شدند (هروودت، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۵). با این حال، دادرسی به معنای اخصّ خویش در عهد اردشیر بابکان پایه‌ریزی شد و برای امر داوری از موبدان زرتشتی استفاده شد (روشن ضمیر، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۸). در کتاب *مادیان هزار داستان* که اثری منحصر به فرد مربوط به عهد ساسانی است، به اصول قانونی بودن جرم و همچنین مجازات افراد بر پایه دادرسی و قانون در نظام حقوقی پارسی پی می‌بریم (نوکنده، ۱۴۰۱، ص. ۴۴۷) و به اختصار می‌توان گفت ساختار دادرسی کشور در دوره ساسانی منسجم و پیشرفته بوده است (نک: قاسمی و دلبری، ۱۳۹۴، صص. ۱۲۴-۱۴۶). به هر صورت، متون حقوقی زرتشتی که مربوط به قرون هفتم تا دهم میلادی هستند و عموماً بعد از فروپاشی ساسانیان نگاشته شده‌اند حاوی مفادی هستند که در سروده‌های گاتاها دیده نمی‌شود که پژوهشگران آن را منسوب به شخص آشو زرتشت می‌دانند؛ از این رو، می‌توان گفت این نوشته‌ها به نوعی می‌توانند انعکاس‌دهنده بخشی از سنن و باورهای زرتشتیان عهد ساسانی باشند که به دلیل تغییر مذهب پیروانش به سایر ادیان، به ویژه اسلام، سخت رو به افول نهاده‌اند و این متون ضرورت تقویت و گسترش قوانین و تکالیف دین زرتشتی و آداب و رسوم آن را در برابر هجوم فرهنگی و دینی اسلام اعلام می‌کنند و هشدار می‌دهند. در حقیقت، دوران ساسانیان که در ادبیات پهلوی از آن به «دوران خجسته طلایی»^۱ یاد شده است (روایت امید اشوهیستان، ۱۳۷۶، ص. ۱۳۵)، می‌تواند دوران اوج پابندی به سنت‌های زرتشتی باشد که با سقوط آن امپراتوری، موبدان و مزدپرستان با تهیه این کتاب‌ها تلاش کردند تا در حفظ سنت‌های کهن جامعه زرتشتی عهد ساسانی موثر باشند. به هر صورت، با توجه به چالش برانگیز بودن موضوع ارتداد و بکربودن این مطالعه تطبیقی، امیدواریم بتوانیم به گسترش نگرش نسبت به این موضوع کمک کنیم. این پژوهش توصیفی-تحلیلی با ابزار فیش‌برداری از منابع فقهی و حقوقی زرتشتی در عهد ساسانیان و قرون اولیه اسلامی انجام شده است.

۲-۱- پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش تطبیقی مستقلی درباره ارتداد در دین زرتشت و اسلام انجام نشده است؛ با این حال، برخی از کتاب‌ها و مقاله‌ها اشاراتی ارزنده به این موضوع داشته‌اند. باید گفت به ویژه درباره ارتداد در اسلام کتاب‌ها و مقاله‌هایی متعدد نگاشته

^۱ andar huxwadāyih

شده‌اند و همچنین، محدود مقاله‌های لاتین موضوع ارتداد در دیانت زرتشتی را به صورت مجزا و نه تطبیقی بررسی کرده‌اند که در اینجا به برخی از آنها اشاره خواهد شد. اکبری (۱۳۹۸) در کتاب *تطبیق مبانی دین اسلام و آیین زرتشت* در صفحات ۱۶۳ تا ۱۶۷ به صورت مختصر دیدگاه دیانت زرتشتی درباره عدم لزوم اعتقاد به پیامبران دیگر را بیان می‌کند و موضوع بددینی و ارتداد را در مقام مقایسه با اسلام بررسی می‌کند. در چند مقاله لاتین به موضوع ارتداد در آیین زرتشت و چگونگی انعکاس اسلام در متون پهلوی قرون هفتم تا دهم میلادی و مرزهای شرعی تماس با کفار اشاره شده است که به صورت کوتاه به آنها اشاره می‌شود: آلیسی در مقاله‌ای که با عنوان «برداشت از اسلام در ادبیات زند زرتشتی» در مجله الهیات‌شناسی منتشر شد، تصویری از اسلام را نمایش می‌دهد که در ادبیات پهلوی زند نمایش داده شده است. در این مقاله، اصطلاح «ākdēn» بررسی و موضوع ارتداد و بازگشت از آیین زرتشتی مطرح می‌شود (Alici, 2017). کامپیانو در مقاله‌ای با عنوان «زرتشتیان، اسلام و قرآن کریم، پاکی و خطر در ادبیات پهلوی اوایل دوره اسلامی (قرن هفتم تا دهم میلادی)» که در مجله مطالعات قرون وسطی بین‌فرهنگی منتشر شد، خطرات تماس با ناخالصی‌ها و ناپاکی‌های معتقدان زرتشتی در ارتباط با مسلمانان، از جمله موضوع ارتداد در قرون اولیه اسلامی را بررسی می‌کند (Campopiano, 2018). کیل و اوکتور اسکجر در مقاله‌ای با عنوان «ارتداد و توبه در آیین زرتشتی اوایل قرون وسطی»، درباره ارتداد و توبه در آیین زرتشتی در قرون وسطی اولیه پژوهش کرده‌اند. در این مقاله، از قرون اولیه اسلامی با عنوان «عصر دگردیسی‌ها» یاد شده است (Kiel & Oktor Skjerv, 2017). مختاریان در مقاله «مرزهای یک کافر در آیین زرتشت: اصطلاحی در فارسی میانه جهت جداسازی زرتشتیان با یهودیان، مسیحیان و مسلمانان»، منتشرشده در مجله ایران‌شناسی، به پژوهش در خصوص مرزهای یک کافر در دین زرتشتی اقدام و بیان کردند اصطلاح «ākdēn» اگر در اواخر ساسانی درباره تغییر دین برده‌های مسیحی و تبادل برده‌ها به کار رفته، در منابع زرتشتی عهد اسلامی برای مقابله با مرتدین و جدل علیه مخالفان استعمال شده است (Mokhtarian, 2015). شریفیان و همکاران طی مقاله‌ای لاتین که در مجله سؤالات مذهبی با عنوان «بررسی تطبیقی جرائم منجر به اعدام در قرآن، منابع حقوقی زرتشتی و قانون مجازات جمهوری اسلامی ایران» منتشر شد، به مطالعه‌ای تطبیقی اقدام و جرائم منتهی به مرگ که به ۲۸ مورد رسیده‌اند، از جمله ارتداد در قرآن، منابع حقوق زرتشتی و قانون مجازات جمهوری اسلامی ایران را بررسی کرده‌اند (Sharifian et al., 2019).

۲- ارتداد در دین زرتشت

۲-۱- بررسی لغوی و مفهومی و شرایط ارتداد

همان‌گونه که در بندهش درباره آغاز آفرینش از روشنی بیکران و تاریکی بیکران سخن به میان آمده است (بندهش، ۱۳۸۰، ص. ۳۳)، بهدینی نیز از سرشت خرد مقدس و سپندمینو و بددینی برخاسته از زدارمینو و کامه‌پرستی است (کتاب سوم دینکرد، ۱۳۸۴، ص. ۲۲). بر این اساس، در متون پهلوی برای تشریح مفهوم ارتداد و بددینی مانند بسیاری از مفاهیم دیگر زرتشتی از سنت ثنویت و دوگانه‌گرایی بهره‌برداری شده است؛ به طوری که در مقابل واژه‌هایی همچون Wehdēn و Hūdēn به معنای بهدین، زرتشتی و مزدایر است (فره وشی، ۱۳۵۲، ص. ۲۲۵). از واژه‌های ākdēn و dušdēn به معنای بی‌دین، بددین و پیرو دین غیرزرتشتی (فره وشی، ۱۳۵۲، صص. ۱۳، ۱۳۴) استفاده شده است. در اوستا نیز برای کسانی که از دین مزدایی روی برگردانده‌اند اصطلاح «زند» به کار رفته است (اوستا، ۱۳۸۵، ص. ۲۳۸) و زندیق معرب زندیک (zandik) به معنای از دین برگشته، جادوگر و همچنین پیرو مانی است (کتاب سوم دینکرد، ۱۳۸۴، صص. ۵-۶). علاوه بر این، موبدان دوره‌های میانه برای بدنام کردن سست‌باوران از دین برگشته از دشنام عقیدتی و باستانی «آشموک» (āšmōk) به معنای از دین برگشته و ملحد (فره وشی، ۱۳۵۲، ص. ۵۲) بهره‌برداری سیاسی و دینی کرده‌اند. به هر صورت، آن‌گونه که از *زندیداد* و *دینکرد* برمی‌آید، عدم

پذیرش دین زرتشتی معمولاً دارای دو وجه، یکی وجه شیطانی و اهریمنی (āharmanic) و دیگری وجه بددینی (ākdēn) است. در وجه شیطانی، فرد اعتقاد به هیچ دینی ندارد، نه زرتشتی و نه هیچ دین دیگری؛ ولی در وجه بددینی، فرد به دین اعتقاد دارد اما دین زرتشتی را به حق نمی‌داند. بحث ارتداد از زرتشتی و واردشدن به دین دیگر مربوط به همین وجه دوم، یعنی بددینی، است (روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۸). به هر صورت، با توجه به شرایط اجتماعی ایران در قرون اولیه اسلامی و تغییرات شگرفی که در بدنه جامعه زرتشتیان در حال وقوع بوده است و همچنین دشواری‌های ادبیات دینی زرتشتی و زبان پهلوی، گاهاً پژوهشگران از اصطلاح اکدین تفسیرهایی متفاوت‌تر داشته‌اند؛ اما به شکل مصداقی خود، بددین به کسی اطلاق می‌شود که گُستی (کشتی) که همان کمر بند مقدس است را نمی‌بندد، سدره که همان پیراهن مقدس است را نمی‌پوشد، نمازهای واجب را طبق قوانین شرعی زرتشتی برگزار نمی‌کند و در کل از شعار دینی خویش سرپیچی و حتی آن روش را به دیگران القا می‌کند (ونلیداد، ۱۳۷۶، ج. ۳، فرگرد ۱۵، بند ۲، ص. ۱۴۷۷ و واژه‌نامه فرگرد ۱۸، صص. ۱۶۰۴-۱۶۰۷). گفتنی است، بر هر زرتشتی اعم از پسر یا دختر واجب است زمانی که عقلش کامل می‌شود و بلوغ می‌یابد، شعائر دینی خویش را انجام دهد؛ از این رو، در پرسش اول روایت امید که به حکم ارتداد مربوط است، سن ۱۵ سالگی برای پسر و دختر بیان شده است (روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۳). همان‌گونه که در مقدمه نیز بیان شد، در کتاب *مادیان هزار دادستان* می‌توان به اصول قانونی بودن جرم و همچنین مجازات افراد بر پایه دادرسی و قانون در نظام حقوقی ساسانی پی برد (نونکده، ۱۴۰۱، ص. ۲۴۷). در این نظام حقوقی، حضور شاهدان در دادگاه و شرایط آنها بیان شده و این امر برای مجازات‌های منتهی به مرگ از اهمیت بیشتری برخوردار است (نک: *مادیان هزار دادستان*، ۱۳۹۳، صص. ۶۷-۶۸) و حتی مواردی همچون تناقض‌گویی شاهد نیز دارای قوانینی بوده است (نک: *مادیان هزار دادستان*، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۳)؛ از این رو، می‌توان استنباط کرد حضور شاهد برای اثبات گفتار و عمل مرتد ضروری است و در واقع، شهادت شاهدان برای اثبات شرایط ارتداد که از جرائم منتهی به مرگ است، می‌تواند حائز اهمیت باشد.

۲-۲- مجازات و فرایند توبه

در کتاب *مادیان هزار دادستان* که به دورانی کهن‌تر برمی‌گردد و می‌توان آن را تنها سند و مدرک موجود در خصوص نظام حقوقی ساسانی دانست (مادیان هزار دادستان، ۱۳۹۳، ص. ۱۷)، درباره بازگشت از مذهب عموماً مبحث اسرای مسیحی و قوانین مربوط به گرویدن ایشان به آیین مزدایی را بیان می‌کند و آن را نیز می‌توان به دلیل جنگ‌های طولانی مدت ایرانیان و رومیان مسیحی و مسائل مربوط به آن دانست. در *نامه تنسر به گشنسب* که در عهد خسرو اول انشا و تلفیق شده است، از تنسر حکایت می‌کند که اردشیر بابکان حکمی ملایم‌تر برای مرتدین صادر کرد و دستور داد تا به جای کشتن، به صورت حبس، یک سال به وی مهلت دهند، نصیحت کنند و شبهات را از او زایل کنند تا اگر توبه و استغفار کرد، مرتد را خلاص کنند و در غیر این صورت، به قتل رسانند (نک: *نامه تنسر به گشنسب*، ۱۳۵۴، ص. ۱۵). اما بعد از ساسانیان، کتاب‌های پهلوی که بعضاً با نام «روایت» و به صورت پرسش و پاسخ نگاشته شده‌اند، به‌نوعی در تعیین مرزهای کفار از زرتشتیان دقت و صراحتی بیشتر داشته‌اند؛ هرچند برخی از احکام و شرایط موجود در این کتب امروزه متبوع و مقبول پیروان آیین زرتشت نیست و به آنها عمل نمی‌شود (روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۸). در *وندیداد* که بیان‌کننده حدود شرعی آیین مزدیسنا است و در فرگرد ۱۵ آن کتاب، اشاره به کسانی دارد که از روی خرد و آگاهی باورهای غیرزرتشتی را تبلیغ می‌کنند که اگر برای ایشان فرایند توبه و کفاره صورت نگیرد، مستوجب مجازات «مرگ ارزان» یا همان مه‌دورالدَم هستند (ونلیداد، ۱۳۷۶، ج. ۳، فرگرد ۱۵، بند ۲، ص. ۱۴۷۷). همچنین، توضیح پهلوی گزارش *وندیداد* در خصوص افرادی که به دیگر باورها و ادیان درآیند، اعلام

می‌کند چنین کسانی مستوجب مرگ ارزان هستند (وندیداد، ۱۳۷۶، ج. ۳، واژه‌نامه فرگرد ۱۵، بند ۱۰، ص. ۱۴۸۸). در حقیقت، باید گفت مجازات دنیوی «مرگ ارزان» جدای از دوزخ که مجازات اخروی مرتد خواهد بود، نصیب او می‌گردد. موبد آذر فرنیغ فرخزادان در کتاب روایت خویش که در قرن سوم هجری و در عهد عباسیان نگاشته شده است، در پرسش‌های ۵۲ و ۵۳ که مربوط به بازکردن گُستی که از مصادیق ارتداد در آیین زرتشت است، به موضوع مهلت یک‌ساله برای بازگشت مرتد به آیین مزدایی اشاره می‌کند؛ به طوری که اگر فرد مرتد قبل از یک سال توبه کند، اعمال نیک و خویدوده (ازدواج با خویشاوندان) انجام دهد و همچنین بعد از مرگ، وی را به روش مسلمانان نشویند و تدفین نکنند توبه‌اش مورد پذیرش خواهد بود، اما گناه راه‌رفتن بدون گُستی بر ذمه‌اش است. چنین فردی اگر به دلیل ترس از جان خود نتواند به بازگشت مجدد خویش از اسلام به زرتشتی اذعان کند و بعد از مدتی بمیرد و او را به رسم مسلمانان بشویند و دفن کنند، گناه تدفین و شستن مرده که مجازاتش مرگ ارزان است بر ذمه‌اش است، مگر اینکه از طریق پیغام به کسی بگوید به نمایندگی از وی نزد دستوران و روحانیون زرتشتی برود و توبه کند؛ در چنین حالتی توبه‌اش پذیرفته می‌شود و بعد از مرگ او را پادافره سه‌شبه (مجازات سه شب اول بعد از مرگ) کند ولی وارد دوزخ نمی‌کنند (روایت آذرفرنیغ فرخزادان، ۱۳۸۴، صص. ۳۰-۴۰). در پرسش چهارم روایت امید/اشوهیشتان نگاشته‌شده به قرن چهارم هجری، می‌خوانیم هرگاه فردی از دین زرتشت به اسلام گرایید و مسلمان باقی ماند، در دم به عنوان گناهکار تناپوهر^۱ محسوب خواهد شد؛ گناهی که در صورت ارتکاب آن، گناهکار نمی‌تواند از پل چینود بگذرد و مستوجب کفاره است. با وجود این، اگر فرد تا یک سال همچنان به اسلام پایبند بماند، در آن صورت مجازات وی مرگ ارزان خواهد بود (روایت امید/اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۱۷). به هر صورت، برای فرد توبه کار باید مراسم نیایش روح انجام داد و در روز چهارم پس از فوتش مراسم ستوش^۲، علاوه بر سایر مراسمی که در دین زرتشتی آمده است، برای آمرزش روح او انجام شود که این مراسمات توبه می‌تواند روان او را به جایگاه «همیستان» (hamistagān) که جایگاهی مابین ملکوت و دوزخ است برساند (روایت امید/اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۲۹۹). موبد منوچهر در کتاب دادستان دینی که در قرن سوم هجری نگاشته شده است، از مهلت یک‌ساله برای بازگشت مرتد سخنی نگفته است (موبد منوچهر، ۱۹۹۶، فصل ۴۱). اما باید گفت اگر شخصی مسلمان به دنیا آمده باشد، نه اینکه با خواست و اراده خود به آن دین پیوسته باشد، همین قدر که با رفتار شریف و آزادگی از ارتکاب به گناهی که در دین زرتشتی آمده است، اجتناب ورزد و ثواب‌هایی که در دین زرتشتی مورد پذیرش است را در حد امکان به جا آورد، شایسته خواهد بود که به نیابت از او خیریه اهلوداد که همان خیریه سهم روحانیت است داده شود (نک: روایت امید/اشوهیشتان، ۱۳۷۶، صص. ۱۷۵-۱۷۳).

۲-۳- بررسی برخی از احکام مربوط به تغییر مذهب و ارتداد

۲-۳-۱- اسرا و بردگان: در متون تاریخی که احوالات عصر ساسانیان را بررسی کرده‌اند، عموماً درباره تغییر مذهب زرتشتیان و علمای زرتشتی به مسیحیت و همچنین گسترش آیین بودا در شرق ایران اشاراتی شده است. ماجرای مشهور کشتار و حبس مانویان، مزدکیان و دگرباوران در بیشتر کتب تاریخ ساسانی دیده می‌شود. اما باید گفت مطالب یگانه کتاب حقوقی آن عصر،

^۱ تناپوهر، تانفور (tanāpuhr): تناپوهر نام گناهی است که مانع عبور گناهکار از پل چینوت می‌شود و کفاره آن ۳۰۰ سکه چهاردرهمی است یا ۲۰۰ تازیانه؛ گناه نابخشودنی (فروشی، ۱۳۵۲، ص. ۴۲۶).

^۲ مراسم ستوش: صبح روز چهارم پس از مرگ از نظر زرتشتی وقتی است که قضاوت درباره اعمال شخص صورت می‌گیرد؛ بنابراین، استغاثه اقوام و دوستان متوفی به درگاه خداوند و طلب مغفرت و برکت توسط ایشان فضل الهی را شامل حال او خواهد کرد (روایت امید/اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۱۷۳).

یعنی مادیان هزار دادستان، درباره بازگشت از مذهب مانند متون پهلوی نگاشته شده در عهد عباسیان، کامل نیست و صرفاً به ممنوعیت بردگی مزدپرستان و موارد مربوط به بازگشت مسیحیان به آیین زرتشتی اشاره کرده است و بیان می‌دارد چنانچه برده ترسایی به دین زرتشتی بگراید و به قرابت و نزدیکی بهدینان درآید، پرداخت بهای آن برده الزامی است و برده آزاد است، همچنین هزینه آزادی وی نیز باید جبران شود؛ اما چنانچه با گرایش به دین بهی به قرابت و نزدیکی توأمان با دیانت زرتشتی درنیاید، آنگاه خود باید بهای خویش را بپردازد (نک: مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۳، صص. ۸۷-۸۹). حتی در قسمتی از کتاب هیریدستان می‌خوانیم برای این منظور، وامی (abām) احتمالاً از سوی نهاد مذهبی به برده داده می‌شده است (Macuch, 2016).

۲-۳-۲- سرپرستی و ارتداد: آن‌گونه که از روایت آذرفرنبغ فرخزادان برمی‌آید، اگر شوهر زنی از آیین زرتشتی خارج شود، دیگر نمی‌تواند سرپرست آن زن باشد و اگر آن زن بخواهد مجدداً ازدواج کند، عده‌ای گفته‌اند به صورت پادشازنی^۱ و عده‌ای دیگر گفته‌اند به صورت خودسرای زنی^۲، می‌تواند ازدواج کند (روایت آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴، ص. ۲). اما اگر تمام خاندان یک زن از آیین زرتشتی خارج شوند، سرپرستی وی به عهده ردان، موبدان یا دستوران است تا برایش شوهری اختیار کنند و اگر رد یا دستور در دسترس نباشد، باید سرپرستی او را به کسی داد که به احکام شریعت، اوستا و زند آگاه‌تر است تا برای دختر شوهری اختیار کند و اگر مردی خواهر یا دختری دارد که سرپرست و قیم ایشان است، هرگاه آن مرد از آیین زرتشتی خارج شود، سرپرستی این زنان به عهده خویشاوند بهدین ایشان خواهد بود و اگر خویشاوندی ندارند، قیمومیت آنان به شیوه مادرسالاری است یا به عهده کسی است که به دین آگاه‌تر است (روایت آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴، صص. ۳-۴). همچنین، اگر زنی دو برادر دارد که یکی از برادران فوت کرده باشد و این زن به صورت پادشازن به ازدواج مردی درآید و برادر دیگر این زن قبل از ازدواج خواهر از دین زرتشتی به اسلام گرویده باشد، در چنین شرایطی که یکی از برادران مرتد شده است، اگر از آن برادر فوت‌شده پادشازن یا فرزند یا پسرخوانده یا دستورکرده (قیم و فرزندخواندگی) باقی مانده باشد، حکم شرعی این است که آن خانم همچنان در منزلت پادشازن است؛ در غیر این صورت (یعنی اگر از آن برادر پادشازن، فرزند، پسرخوانده یا دستورکرده برجای نمانده باشد)، این خانم به عنوان ایوکن^۳ برادرش درخواهد آمد و از پادشازنی شوهرش خارج خواهد شد و فرزندی هم که این زن به دنیا آورده است، شجره فامیلی برادرش محسوب می‌شود. همچنین، شوهر این زن نمی‌تواند وی را به صورت پادشازن نگه دارد و اگر بخواهد همچنان به همسری با ایشان ادامه دهد، فقط باید به روابط چکرزنی^۴ اکتفا کند، زیرا این خانم تحت شرایط ایوکنی برادرش قرار دارد (روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، صص. ۳-۹).

۲-۳-۳- مالکیت: موبد امید در کتاب روایت خود رأیی دقیق و صریح درباره مالکیت اموال توسط مرتد دارد که اگر فرد

^۱ پادشازن (rādxsa-zanīh): در آیین زرتشتی، به دختری که با رضایت پدر و مادر خود وارد زندگی زناشویی می‌شود، پادشازن گفته‌اند. فرزندان حاصل از این ازدواج در این جهان و جهان بعدی از آن او خواهند بود (کریمی، ۱۳۹۹). این نوع ازدواج بیشترین مزایای حقوقی را برای یک زن در آیین زرتشت دارد.

^۲ خودسرای زن (xwasrāyōn-zanīh): در آیین زرتشتی، دختری را گویند که بدون رضایت پدر و مادرش شوهر می‌کند. این زن از پدر و مادر خود ارث نمی‌برد، مگر در شرایط خاص (نک: کریمی، ۱۳۹۹).

^۳ ایوکن (ayōkēn): ایوکن در زرتشتی دختر مردی است که وقتی فوت می‌کند زن اصلی یا فرزندی یا پسرخوانده یا قیم و برادر شریکی ندارد، به جز یک دختر که او هم ازدواج نکرده است؛ آن وقت آن دختر ایوکن پدرش می‌شود و همان مزایای حقوقی را خواهد داشت که اگر پدرش پادشازنی می‌داشت. در این صورت، هیچ مردی نمی‌تواند او را به عنوان پادشازن به همسری درآورد. پسر و دخترهایی که او به دنیا می‌آورد شرعاً متعلق به پدرش هستند (روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۲۶۷). در حقیقت، ایوکن زنی را گویند که یگانه فرزند والدین خویش است.

^۴ چکرزن (agar-zanīhč): اگر زن بیوه‌ای دوباره شوهر می‌کند چکرزن گفته می‌شد (کریمی، ۱۳۹۹). این نوع ازدواج مزایای حقوقی کمتری نسبت به پادشازن داشت.

مرتد صاحب اموالی باشد، «قانون انسان‌های بدوی» درباره‌اش اجرا خواهد شد؛ به این صورت که از زرتشتیان هر کسی که زودتر از دیگران به اموال او دست یافت، آن اموال متعلق به وی خواهد شد. در عصر ما (قرن چهارم هجری)، اجرای این قانون بسیار دشوار است. از این رو، هرگاه شرایط ایجاب کند که این اقدام انجام شود و اجرای آن موفقیت‌آمیز باشد، اقدامی قانونی محسوب می‌شود. همچنین، اگر فرزند ذکور مسلمان شود و در همان آکدینی باقی بماند و در طی یک سال انصراف خویش را اعلام نکند، هیچ‌گونه حقی از مایملک فامیلی نخواهد داشت و همچنین تمام اموال او به روش قانون انسان‌های بدوی از وی گرفته خواهد شد. اما اگر امکان انجام این عمل میسر نبود، در آن صورت چاره‌ای نیست و اموال در ید آکدین باقی خواهد ماند. باید توجه داشت که هرگاه قرار باشد این عمل اجرا شود، باید به طرزی عاقلانه و دور از هرگونه خطر و بی‌احتیاطی انجام شود (روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، صص. ۱۷-۱۹).

۴-۳-۲- آلودگی و ارتداد: آن‌گونه که از آرای موبدان زرتشتی در قرون اولیه اسلامی برمی‌آید، جسم (nasā) غیربهدین آلاینده است و حتی گاز گرفتن و جویدن بدن غیرزرتشتی جایز نیست، مگر در مواقعی که برای حفظ مال و جان باشد (روایت آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴، ص. ۴۳) و اگر به عضوی از اعضای بدن مرتد ضایعه‌ای وارد شود، آنچنانکه رسم مسلمانان است (در اینجا منظور ختنه‌کردن است)، آنچه از بدن آن فرد بریده شده است و در زمین بیندازند و در زیر خاک، دور از چشم قرار گیرد و به آب و آتش راه یابد و باعث آلودگی آنها شود، در آن صورت کمترین حد گناه او مرگ ارزان خواهد بود. همچنین، استفاده از گرمابه مسلمانان و آکدینان جایز نیست (روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، صص. ۱۷-۱۹)؛ حال آنکه مرتد در دیانت زرتشتی از نظر بهداشتی می‌تواند نجس باشد و نه از نظر شرعی، زیرا مرتد از آیین مزدایی خویشتن دیو یا پرورده دیو است و بعد از مرگ در تسخیر دیو نیست (نک: ونیداد، ۱۳۷۶، ج. ۲، فرگرد ۵، بندهای ۳۵ و ۳۶، ص. ۵۵۶).

۳- ارتداد در اسلام

۱-۳- ارتداد در لغت، قرآن و تاریخ صدر اسلام: ارتداد در لغت به معنای بازگردانیدن است و در عرف و فرهنگ دینی به معنای ردشدن و برگشتن از دینی یا دین‌آوری است (رامپوری، ۱۳۳۷، ص. ۳۹؛ بیهقی، ۱۳۶۶، ص. ۵۹؛ زوزنی، ۱۳۳۹، ص. ۹۸؛ دهخدا، ۱۳۶۴، ص. ۱۶۲۴). بازگشت فرد به کفر رده و ارتداد نامیده می‌شود و مرتد در اسلام یعنی کسی که از دین اسلام به کفر بازگشت کرده است (حسینی، ۱۳۸۲، ص. ۴۶۲). در قرآن، ارتداد نوعی بازگشت به عقب محسوب شده است و با عبارت‌ها و تعبیری همچون «ارْتَدُوا عَلَىٰ أَثْبَارِهِمْ» (محمد/۲۵)، «يَنْقَلِبُ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ» (بقره/۱۴۳)، «يَرُدُّوكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ» (آل عمران/۱۴۹) و «انْقَلَبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ» (حج/۱۱) از آن یاد شده و این بازگشت و عقب‌گرد را بازگشت از اسلام، خروج از دین الهی و رجوع به کفر دانسته است (صادقی فدکی، ۱۳۸۸، ص. ۲۳). قرآن در خصوص ارتداد، از کفر مردم و از «خطا» صحبت می‌کند (بقره/۱۰۸) و مرتد با «غضب الهی» و «عذاب جهنم» تهدید می‌شود (توبه/۷۴؛ نساء/۱۱۵) و همچنین، مرتدین و بازگشت‌کنندگان به کفر را از زیانکاران می‌داند (آل عمران/۱۴۹). خداوند می‌گوید مرتدین و کسانی که بعد از اسلام‌آوردنشان کافر شده‌اند را به مجازات‌های درخناک دنیوی و اخروی کیفر خواهد داد (توبه/۷۴). بلید گفت بر اساس قرآن، علاوه بر پیروی نکردن از اصول و ضروریات دین، توهین و ناسزا نسبت به پیامبر نیز موجب ارتداد می‌شود (خمینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۲). از نظر تاریخی، اولین اشارات به ارتداد و مجازاتش را باید در فتح مکه به تاریخ ۱۱ ژانویه ۶۳۰ میلادی (۲۰ رمضان ۸ هجری) دنبال کرد. پیامبر (ص) قبل از ورود به مکه، صرفاً نام ده نفر (شش مرد و چهار زن) را اعلام کرد که اگر در جوار کعبه پناه گرفته باشند کشته شوند که از این ده تن چهار نفر مرتد بودند (ابن هشام، ۱۳۶۸، صص. ۴۰۹-۴۱۲؛ میرخواند، ۱۳۸۰، ص. ۱۵۲۹؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، صص. ۱۱۰۷-۱۱۰۵؛ طبری، ۱۳۵۷، صص. ۱۱۸۷-۱۱۸۸). عبدالله بن سعد بن ابی سرح بن العامری از

این چهار تن بود که مجازات نشد. او از اسلام مرتد شد و در روز فتح مکه به اسلام بازگشت و با وساطت عثمان بن عفان از مرگ نجات یافت (طبری، ۱۳۵۷، ص. ۱۱۸۷). ماجرای جنگ‌های رده در دوران خلافت ابوبکر و خروج قبایل عرب از اسلام بعد از وفات پیامبر (ص) از دیگر مواردی است که در خصوص ارتداد از نظر تاریخ صدر اسلام می‌توان به آن اشاره کرد (طبری، ۱۳۵۷، ص. ۲۰۱).

۲-۳- ارتداد در فقه شیعیان و اهل سنت: از نظر فقهی، ارتداد به سه صورت قابل فرض است: الف) ارتداد قولی (اقرار و اعتراف زبانی)، ب) ارتداد فعلی (هر فعلی که به صورت عامدانه در راستای استهزا و اهانت به اسلام باشد و انجام اعمالی که مختص غیرمسلمان است) و پ) ارتداد با شهادت دو شاهد و اقرار شخص (محقق داماد، ۱۳۹۹). مذاهب فقهی امامیه شهادت از طریق دو شاهد مرد عادل را قابل اثبات برای ارتداد می‌دانند، اما مذاهب چهارگانه اهل سنت معتقد هستند شاهد باید بینه و دلیل برای ارتداد آن فرد داشته باشد (جزیری، ۱۴۱۹ق، ص. ۶۴۰). اهل سنت اقرار را در کنار بینه لازم می‌دانند و چنانچه از طریق بینه و شاهد، ارتداد کسی ثابت شود ولی آن شخص ادعای اکراه یا عدم قصد را بکند، ادعایش پذیرفته می‌شود (خویی، ۱۴۲۲ق، ص. ۳۲۵). از نظر برخی از فقهای شیعه، ارتداد با شهادت دو مرد عادل یا یک بار اقرار شخص اثبات می‌شود (حلی، ۱۴۲۰ق، ج. ۵، ص. ۳۹۷) و برخی دیگر، علاوه بر اقرار و بینه، علم قاضی را نیز در اثبات ارتداد کافی می‌دانند (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷ق، ج. ۴، ص. ۱۲۷). در شیعه اثنی عشری، ارتداد به دو صورت ملی و فطری است. اگر مسلمان‌زاده‌ای که از بدو تولد مسلمان بوده است از دین برگردد، مرتد فطری و اگر غیرمسلمانی، مسلمان شود و بعد از اسلام خارج شود، مرتد ملی محسوب می‌شود. چنین تقسیم‌بندی در بین مذاهب فقط در شیعه وجود دارد و مجازات مرتد ملی و فطری با هم متفاوت است (شهید ثانی، ۱۳۸۱، ص. ۳۵۸). بنا بر روایتی از علی بن جعفر که از برادرش امام موسی بن جعفر (ع) پرسید اگر مسلمانی مسیحی شود حکمش چیست، برادرش پاسخ داد کشته می‌شود و او را توبه نمی‌دهند. سپس پرسید اگر مسیحی مسلمان شده از اسلام برگردد حکمش چیست، پاسخ داد او را توبه دهید اگر به اسلام برگشت او را رها کنید و الا او را بکشید (کلینی رازی، ۱۳۲۵، ص. ۲۵۷).

فرد برای اینکه مرتد محسوب شود باید با قصد و اراده از دین خارج شده و عاقل و بالغ باشد، در غیر این صورت مسئله ارتداد منتفی خواهد بود. اگر شخص شرایط بالا را به همراه شرایط قولی و فعلی که بیان شد، داشته باشد، مرتد محسوب می‌شود و احکام ارتداد بر او بار می‌شود. با این مقدمه، شرایط ارتداد در اسلام به شرح زیر بیان می‌شود: بلوغ: فقهای شافعی و شیعه موافق شرط بلوغ برای ارتداد هستند (شرینی، ۱۴۱۵ق، ص. ۱۳۴)، ولی فقهای مالکی و حنفی مخالف وجود چنین شرطی هستند. حنابله نیز در این زمینه اختلاف دارند (قرافی، ۱۹۹۴م، ص. ۱۳). عقل: شیعه و سنی بر این شرط متفق هستند. بر این اساس، ارتداد دیوانه و مست پذیرفته نیست؛ زیرا عقل به ویژه در امور اعتقادی از شرط‌های بنیادین است. شافعیان و حنابله فرد مست را مرتد می‌دانند، منتها وی را در حال مستی نمی‌کشند و بعد از زوال مستی از او طلب توبه می‌کنند؛ اگر پذیرفت رها و در غیر این صورت کشته می‌شود (نک: خویی، ۱۴۲۲ق، ص. ۲۰۷؛ شرینی، ۱۴۱۵ق، ص. ۱۳۷).

اختیار: اگر کسی را مجبور به کفر کنند و از روی اکراه کفر بگویند، گفتارش لغو و بیهوده شمرده می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ص. ۹۶۲؛ مروارید، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۸۰).

قصد: کسی که از روی قصد سخنان کفرآمیز نگفته باشد یا او را مجبور کرده‌اند که کفر بگویند، مرتد محسوب نمی‌شود (نجفی جواهری، ۱۳۶۲، صص. ۶۰۹-۶۱۰). فقهای اهل سنت لزوم شرطیت قصد را به طور مستقل مطرح و تلویحاً به آن اشاره کرده‌اند (سرمدی، بی‌تا، ص. ۸۱). سخن کفرآمیز باید با قصد، انگیزه و علم به معانی آن به زبان جاری شود. اگر در

خواب، بیهوشی و حتی خشم سخن کفرآمیز گفته شود، نمی‌توان او را مرتد دانست (شافعی، ۱۴۲۳ق، ص. ۲۵۷).

۳-۳- بررسی برخی از احکام ارتداد در اسلام

الف) ارتداد زن یا مرد در شیعه و سنی باعث از بین رفتن پیوند زناشویی می‌شود (صدوق، ۱۳۹۴، ص. ۴۷۴؛ قرطبی، ۱۳۷۸ق، ج. ۸، ص. ۲۰۶؛ مروارید، ۱۳۷۳، ص. ۳۴۷). فقهای امامیه معتقد هستند زن باید برای ارتداد فطری شوهر، عده وفات و برای ارتداد ملی، عده طلاق نگاه دارد. اگر مرتد ملی توبه کند، می‌تواند به همسر خویش رجوع کند؛ زیرا نکاح به صحت خود باقی است، اما مرد باید تمام مهریه زن را بپردازد و چیزی از مهریه زن ساقط نمی‌شود. اگر ارتداد پیش از دخول صورت گرفته باشد، نصف مهریه و اگر بعد از آن باشد، تمام مهریه به عهده شوهر است (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ص. ۳۴۳). گفتنی است، موضوع نگهداشت عده در اهل سنت نیز مطرح است؛ برای مثال، در فقه شافعی اگر زن و شوهر یا یکی از ایشان مرتد شوند، اگر ارتدادشان پیش از دخول باشد از یکدیگر جدا خواهند شد، در غیر این صورت جدایی آنها منوط به سپری شدن عده است. چنانچه پیش از سپری شدن عده هر دو به اسلام برگردند، بر ازدواجشان باقی خواهند ماند و اگر فقط یکی از زوجه مسلمان شود، از یکدیگر جدا خواهند شد (شافعی، ۱۴۲۳ق، صص. ۴۶۰-۴۶۷) یا در حنفی اگر مردی مسلمان مرتد شود، زن وی چه اهل کتاب باشد و چه مسلمان از او جدا خواهد شد، خواه ارتداد پیش از دخول باشد، خواه پس از آن و چنانچه مرد پیش از دخول رجوع کرده باشد، زنش حق دارد نفقه ایامی که در عده بوده است را از وی بگیرد و اگر زن و مرد هر دو مرتد شوند، ازدواجشان باقی خواهد ماند (قرطبی، ۱۳۷۸ق، ج. ۸، ص. ۲۰۶).

ب) در خصوص اموال مرتد فطری و ملی که توبه نکنند، در تشیع به این صورت است که اموال میان وراث تقسیم می‌شود (محقق داماد، ۱۳۹۹). شافعیان معتقد هستند اموال مرتد به بیت‌المال سپرده می‌شود و هیچ وارثی از او ارث نمی‌برد و این حکم بر تمامی اموال او جاری است، چه اموالی که قبل از ارتداد و چه اموالی که بعد از ارتداد کسب کرده باشد (احمد الاصفهانی، ۱۳۹۵، صص. ۸۱-۸۲). حنفیان معتقد هستند اموال مرتد اگر زمان اسلام او به دست آمده باشد، به وراثت مسلمانان تعلق می‌گیرد و اموال زمان ارتدادش به بیت‌المال می‌رسد. حنابله سلب مالکیت از مرتد را جایز نمی‌شمارند، ولی با تحقق ارتداد وی، او را از تصرف در اموالش باز می‌دارند و در صورت کشته شدنش، تمامی اموال او را به بیت‌المال می‌سپارند. مالکی‌ها اموال مرتد را به بیت‌المال می‌سپارند و در مهلتی سه‌روزه که به فرد داده می‌شود تا دست از ارتداد خویش بردارد، مصارف و مخارجش در زندان از اموال خودش تأمین می‌شود، ولی مصارف زن و فرزندش از اموال او پرداخت نخواهد شد (جزیری، ۱۴۱۹ق، صص. ۴۲۳-۴۲۴).

پ) شیعیان برای مرتد فطری مهلتی برای بازگشت قائل نیستند، اما مهلتی سه‌روزه برای مرتد ملی قائل هستند (محقق داماد، ۱۳۹۹). شافعیان نیز قائل به مهلت هستند و آن را واجب می‌دانند، چه مرتد طلب مهلت کند و چه نکند و در طی این سه روز او را محبوس خواهند کرد (جزیری، ۱۴۱۹ق، ص. ۴۲۷). حنفیان مهلت دادن به مرتد را فقط در دو صورت مستحب شمرده‌اند: اول آنکه حاکم امیدوار به توبه وی باشد و دوم آنکه مرتد شخصاً تقاضای مهلت کند (نایینی، ۱۳۸۲، صص. ۲۵۳-۲۵۴). فقهای حنبلی نسبت به وجوب مهلت یا استحباب آن اختلاف عقیده دارند، اما در صورت مهلت، مدت آن را همان سه روز دانسته‌اند. چنانچه ظرف این سه روز از ارتداد خود بازگردد و توبه کند، توبه‌اش پذیرفته می‌شود و چنانچه توبه نکند، اعدام می‌شود (صبحی، ۱۹۸۲م، ص. ۲۳۳). فقهای مالکی قائل به مهلت سه‌روزه هستند تا مرتد دست از کفر خویش بشوید. این مهلت از روز اثبات کفر در محکمه شروع می‌شود، نه از روز کفرورزیدن (مالک بن انس، ۱۴۱۳ق، صص. ۳۷۱-۳۷۲).

ت) ارتداد موجب نجاست مرتد می‌شود (طوسی، ۱۳۸۷ق، ص. ۱۴). فخر رازی معتقد به نجاست کفار است و به نقل از

زمخشری می‌گوید: «ابن عباس معتقد بود که کفار مثل سگ و خوک نجس‌العین هستند» (رازی، ۱۴۰۵ق، ص. ۲۴).

ث) ارتداد زنان: از نظر فقه امامیه و حنفیه، زن مرتد کشته نمی‌شود و مجازات آن حبس است (مجلسی، ۱۳۶۲، صص. ۴۸-۴۹). برای زن مرتد در فقه امامیه احکام مرتد ملی بار خواهد شد، یعنی شوهرش از او جدا می‌شود و طبق آیه «لَا تُمَسْكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ» (ممتحنه/۱۰)، زن کافر نگه داشته نمی‌شود. آن زن را توبه می‌دهند و اگر توبه نکرد، با اعمال شاقه زندانی می‌شود و در خوراک، آشامیدن و پوشاک به او سخت می‌گیرند و در اوقات نماز او را می‌زنند (طوسی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۲۶؛ مجلسی، ۱۳۶۲، ص. ۴۸). شافعیان، مالکیان و حنبلیان حکم زن مرتد را مانند حکم مرد مرتد می‌دانند که در صورت توبه، کشته نمی‌شود و در صورت عدم توبه، کشته می‌شود و فقط مالکیان گفته‌اند اگر زن مرتد مرضعه باشد (بچه شیر دهد) کشتن وی به تأخیر خواهد افتاد (زیلعی، ۱۴۱۸ق، ص. ۴۵۸). از نظر حنفیه، زن مرتد حق گرفتن مهریه و نفقه نخواهد داشت، اما ملکیت وی نسبت به اموالش زائل نمی‌شود و از آنجا که کشته و اعدام نمی‌شود، ارث هم می‌تواند ببرد (موسوعه الفقه الاسلامی، ۱۴۱۱ق، صص. ۲۶۴، ۲۸۵). زنی که مرتد شده باشد، حبس می‌شود و هر روز در وقت نماز زده می‌شود تا مسلمان شود؛ با این حال، اگر زن مرتد به دست مردی کشته شود، آن مرد که زن مرتد را کشته است ضامن نیست. از نظر شافعی و حنبلی، نیز اگر زن مرتد شود و توبه نکند، قتلش واجب خواهد بود. از نظر مالکی، زن مرتد حق گرفتن مهریه و نفقه ندارد و به او مانند مرد مرتد سه روز مهلت داده می‌شود که اگر توبه نکند، کشته خواهد شد. تنها تفاوتی که مالکیان برای زن مرتد قائل شده‌اند این است که مهلت توبه وی گذشتن ایام عادت ماهانه است تا شبهه وجود حمل نیز برطرف شود و اگر زن مرتد طفل شیرخوار داشته باشد، اعدام وی تا زمان اتمام شیرخوارگی فرزندش به تعویق می‌افتد (جزیری، ۱۴۱۹ق، صص. ۶۴۱-۶۴۲).

۴- بررسی تحلیلی شباهت‌ها و تفاوت‌های ارتداد در دین زرتشت و اسلام

با توجه به بررسی مجزای ارتداد در دین زرتشتی بر پایه متون حقوقی و فقهی ساسانی و قرون اولیه اسلامی و همچنین بررسی ارتداد در فقه اسلام، در این بخش تلاش شده است تا موارد اشتراک و افتراق ارتداد به شرح زیر بیان شوند:

۴-۱- مجازات مرتد: مجازات دنیوی ارتداد در هر دو آیین مهدورالدم بودن است که در زرتشت از اصطلاح مرگ ارزان برای آن استفاده شده است (کلینی رازی، ۱۳۲۵، ص. ۲۵۷؛ ونیدیداد، ۱۳۷۶، ج. ۳، فرگرد ۱۵، بند ۲، ص. ۱۴۷۷). این موضوع ممکن است یکی از مهم‌ترین تشابهات ارتداد در اسلام و زرتشت محسوب شود؛ با این حال، عموماً در متون پهلوی قرون اولیه اسلامی مهلتی یک‌ساله برای بازگشت مرتد قائل هستند. در کتاب *مادیان هزار دادستان* که تنها کتاب حقوقی عهد ساسانی است که تا کنون برجای مانده، در خصوص ارتداد صرفاً موضوع اسرای مسیحی مطرح شده است. در نامه تنسر به گشنسب که در عهد خسرو اول انشا و تلفیق شده است، تنسر حکایت می‌کند اردشیر ساسانی حکمی ملایم‌تر برای مرتدین صادر کرد و به جای کشتن، به صورت حبس، یک سال به وی مهلت دهند، نصیحت کنند و شبهات را از او زایل کنند تا اگر توبه و استغفار کرد، مرتد را خلاص کنند و در غیر این صورت به قتل رسانند (نک: نامه تنسر به گشنسب، ۱۳۵۴، ص. ۱۵). موبد آذرفرنبغ فرخزادان و موبد امید اشوهیشتان قائل به مهلت یک‌ساله هستند و گناه آکدین را در دم تناپوهل در نظر می‌گیرند که مستوجب کفاره است و شخص گناهکار به مدت یک سال زمان برای بازگشت به آیین مزدایی دارد (روایت آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴، صص. ۳۰-۴۰؛ روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۱۷)؛ حال آنکه موبد منوچهر در *دادستان دینی* سخنی از مهلت یک‌ساله به میان نیاورده است (موبد منوچهر، ۱۹۹۶م، فصل ۴۱). در اسلام و در میان عموم فرق اهل سنت و مرتد ملی در تشیع با اندکی تفاوت، قائل به مهلتی سه‌روزه برای بازگشت مرتد به اسلام هستند (محقق داماد، ۱۳۹۹؛ جزیری، ۱۴۱۹ق، ص. ۴۲۷)؛ حال آنکه به مرتد فطری در تشیع مهلتی برای بازگشت داده نخواهد شد (کلینی رازی، ۱۳۲۵، ص. ۲۵۷). به هر حال،

باید گفت ارتداد در هر دو آیین اسلام و زرتشت تخطی از فرمان الهی محسوب می‌شود و بازگشت به گذشته کفرآمیز یا سقوط در تاریکی است. مرتد دچار مجازات اخروی می‌شود و نمی‌تواند از پل صراط (چینود) عبور کند، روانش آمرزیده نخواهد شد و جایگاه وی جهنم و تاریکی خواهد بود (نک: توبه/۷۴؛ نساء/۱۵؛ روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، ص. ۱۷).

۲-۴- ناپاکی و ارتداد: در آیین زرتشت، شخص کافر و مرتد در دوران حیات خویش موجبات آلودگی و گناه است، اما مُردۀ وی بعد از مرگ ناپاک نیست (وندیداد، ۱۳۷۶، ج. ۲، فرگرد ۵، بندهای ۳۶-۳۸، ص. ۵۵۶). در اسلام نیز ارتداد موجب نجاست می‌شود و مرتد در شریعت اسلام نجس‌العین است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ص. ۱۴؛ رازی، ۱۴۰۵ق، ص. ۲۴). هرگونه تماس و نشست و برخاست با ایشان در فتاوی روحانیون زرتشتی حرام اعلام شده است و آشامیدنی، خوراک و ظروفشان نیز ناپاک هستند. کافر و بی‌دین به این دلیل که خودش دیو یا پیرو دیو است، مُردۀ ایشان در تسخیر دیو مرگ قرار نمی‌گیرد؛ از این رو، مورد نجاست و آلودگی نیست. گفتنی است، منظور از آلودگی در اینجا آلودگی و ناپاکی شرعی است و نه بهداشتی (نک: وندیداد، ۱۳۷۶، ج. ۲، واژه‌نامه فرگرد ۵، بند ۳۷۶، صص. ۶۴۱-۶۴۲). اگر قطعه‌ای از جسم آکدینان بریده شود، آن‌گونه که رسم مسلمانان است (منظور ختنه‌کردن) و باعث آلودگی آتش و آب شود، مجازات آن مرگ ارزان است و استفاده از حمام ایشان نیز جایز نیست (نک: روایت آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴، ص. ۴۳؛ روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، صص. ۱۷-۱۹).

۳-۴- اموال مرتد: «قانون انسان‌های بدوی» حکمی است که به موجب آن اموال مرتد در دین زرتشتی از وی گرفته خواهد شد؛ به این صورت که از زرتشتیان هر کسی که زودتر از دیگران به اموال آکدین دست یافت، آن اموال متعلق به وی خواهد شد. در قرون اولیه اسلامی اجرای این قانون دشوار بوده است؛ از این رو، موبد امید در ادامه پاسخ خویش می‌گوید: «در عصر ما (یعنی قرن چهارم هجری) اجرای این قانون بسیار دشوار است لذا هرگاه شرایط ایجاب نماید که این اقدام صورت پذیرد و اجرای آن موفقیت‌آمیز باشد، اقدامی قانونی محسوب می‌شود» و «هرگاه قرار باشد این عمل اجرا گردد باید به طریقی عاقلانه و دور از هرگونه خطر و بی‌احتیاطی انجام شود». همچنین، اگر فرزند ذکور مسلمان شود و در همان آکدینی باقی بماند و در طی یک سال انصراف خویش را اعلام نکند، هیچ‌گونه حقی از مایملک فامیلی نخواهد داشت و همچنین تمام اموال او به روش قانون انسان‌های بدوی از وی گرفته خواهد شد. اما اگر امکان انجام این عمل میسر نبود، در آن صورت چاره‌ای نیست و اموال در ید آکدین باقی خواهد ماند (نک: روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶، صص. ۱۷-۱۹). در اسلام نیز اموال مرتدی که طی سه روز توبه نکند از وی گرفته خواهد شد و بین وراثت تقسیم یا به بیت‌المال داده می‌شود و این حکم در فرق مختلف اسلام متفاوت است؛ به طوری که در تشیع اموال میان وراثت تقسیم می‌شود (محقق داماد، ۱۳۹۹). شافعیان معتقد هستند اموال مرتد به بیت‌المال سپرده می‌شود و هیچ وارثی از او ارث نمی‌برد و این حکم بر تمامی اموال او جاری سات، چه اموالی که قبل از ارتداد و چه اموالی که بعد از ارتداد کسب کرده باشد (احمد الاصفهانی، ۱۳۹۵، صص. ۸۱-۸۲). حنفیان معتقد هستند اموال مرتد اگر زمان اسلام او به دست آمده باشد به وارثان مسلمانش تعلق می‌گیرد و اموال زمان ارتدادش به بیت‌المال می‌رسد. حنابله سلب مالکیت از مرتد را جایز نمی‌شمارند، ولی با تحقق ارتداد وی، او را از تصرف در اموالش باز می‌دارند و در صورت کشته‌شدنش، تمامی اموال او را به بیت‌المال می‌سپارند. مالکی‌ها اموال مرتد را به بیت‌المال می‌سپارند و در مهلتی سه‌روزه که به فرد داده می‌شود تا دست از ارتداد خویش بردارد، مصارف و مخارج وی در زندان از اموال خودش تأمین می‌شود، ولی مصارف زن و فرزندش از اموال او پرداخت نخواهد شد (جزیری، ۱۴۱۹ق، صص. ۴۲۳-۴۲۴). به هر صورت، با توجه به تفاوت‌های دو آیین در جزئیات این موضوع، می‌توان گفت در کلیت قضیه خروج اموال از ید مرتد در هر دو آیین مشترک است.

۴-۴- ارتداد زنان و پیوند زناشویی: اگرچه در پرسش چهارم روایت موبد آذرفرنبغ فرخزادان اشاراتی به زن غیربهدین

می‌کندف ولی حکمی مجزا در خصوص مرتد زن صادر نمی‌کند و همچنین آن‌گونه که از ادبیات پهلوی قرون اولیه اسلامی پیداست، باید گفت ارتداد باعث گسستن پیوند زناشویی در زرتشتی می‌شود و مردی که مرتد شده است دیگر نمی‌تواند سرپرستی و قیمومیت همسرش را داشته باشد (روایت آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴، ص. ۲). موضوع سرپرستی و قیمومیت از موارد مطرح در دیانت زرتشتی است که ارتداد می‌تواند در آن مؤثر باشد و حتی از نظر ارث و سایر مزایای حقوقی در نوع روابط زناشویی زن با شوهرش (پادشازن، خودسرای زن، چکرزن، ایوکن) دخیل شود؛ برای مثال، اگر زنی که شوهر کرده است، دو برادر داشته باشد که یکی از برادران مرتد شده و برادر دیگری قبل از ازدواج وی فوت کرده باشد و از آن برادر فوت‌شده پادشازن، فرزند، پسرخوانده یا دستورکرده‌ای برجای نمانده باشد، آن خواهر ایوکن برادرش محسوب می‌شود و فرزندان او نیز در شجره فامیلی برادرش خواهند بود. همچنین، شوهر این زن نمی‌تواند وی را به صورت پادشازن نگه دارد و اگر بخواهد همچنان به همسری با ایشان ادامه دهد، فقط باید به روابط چکرزنی اکتفا کند؛ زیرا این خانم تحت شرایط ایوکنی برادرش قرار دارد (روایت امید اشوهیستان، ۱۳۷۶، صص. ۳-۹). در اسلام، اگرچه موضوع قیمومیت و سرپرستی و همچنین سطوح حقوقی زنان مانند آیین زرتشتی مطرح نیست، مانند دیانت زرتشتی، ارتداد باعث از هم گسستن پیوند زناشویی می‌شود (صدوق، ۱۳۹۴، ص. ۴۷۴). از نظر فقه امامیه و حنفیه، زن مرتد کشته نمی‌شود و مجازات او حبس خواهد بود، ولی آن زن را توبه می‌دهند و اگر توبه نکرد، با اعمال شاقه زندانی می‌شود و در خوراک، آشامیدن و پوشاک به او سخت می‌گیرند و در اوقات نماز وی را می‌زنند (طوسی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۲۶؛ مجلسی، ۱۳۶۲، صص. ۴۸-۴۹). شافعیان، مالکیان و حنبلیان حکم زن مرتد را مانند حکم مرد مرتد می‌دانند که در صورت توبه، کشته نمی‌شود و در صورت عدم توبه، کشته خواهد شد (زیلعی، ۱۴۱۸ق، ص. ۴۵۸).

۴-۵- بلوغ و شرایط ارتداد: هر فرد زرتشتی دارای نشانی ظاهری و بیرونی است و آن پوشیدن سدره و بستن کستی است؛ از این رو، بر هر زرتشتی لازم است که پس از هفت‌سالگی پیراهن سدره بپوشد و کستی ببندد که بند بندگی خداوند است و این امور در سن پانزده‌سالگی به طور حتم باید انجام شود (وندیداد، ۱۳۷۶، ج. ۳، واژه‌نامه فرگرد ۱۸، بند ۹، صص. ۱۶۰۷-۱۶۰۶). بر ایشان اعم از پسر یا دختر واجب است زمانی که بلوغ می‌یابند، شعائر دینی خویش را انجام دهند و در پرسش اول روایت امید که مربوط به حکم ارتداد است، از سن پانزده‌سالگی برای بلوغ پسر و دختر یاد شده است (روایت امید اشوهیستان، ۱۳۷۶، ص. ۳). در قرون اولیه اسلامی، زرتشتیان به واسطه وضعیت ظاهری خود که بیان شد، خویشتن را از مسلمین جدا می‌کردند و می‌توان گفت به شکل مصداقی خود بددین به کسی اطلاق می‌شد که کستی که همان کمر بند مقدس است را نمی‌بست، سدره که همان پیراهن مقدس است را نمی‌پوشید، نمازهای واجب را طبق قوانین شرعی زرتشتی برگزار نمی‌کرد و در کل از شعائر دینی خویش که بعد از بلوغ حتماً باید انجام می‌شد، سرپیچی و حتی آن روش را به دیگران القا می‌کرد. در برخی از فرق اسلامی نیز بلوغ یکی از شروط ارتداد فرد است؛ به طوری که فقهای شافعی و شیعه موافق شرط بلوغ برای ارتداد هستند (شریبینی، ۱۴۱۵ق، ص. ۱۳۴)، ولی فقهای مالکی و حنفی مخالف وجود چنین شرطی هستند و حنابله نیز در این زمینه اختلاف دارند (قرافی، ۱۹۹۴م، ص. ۱۳). در خصوص سن بلوغ در اسلام اختلاف وجود دارد. در فقه شیعه، قول اشهر برای بلوغ پسران پایان پانزده سال قمری و برای دختران پایان ۱۵ سال قمری است (خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۵۶۴). اگرچه برخی از فقهای اهل سنت بلوغ را صرفاً رسیدن به سنی خاص نمی‌دانند، جمهور فقهای اهل سنت معتقد هستند سنی معین برای بلوغ تعیین شده است و نمی‌توان از آن صرف‌نظر کرد؛ به طوری که در مذهب شافعی و حنبلی، سن بلوغ برای پسران و دختران را اتمام پانزده سال و در مذهب مالکی اتمام هفده یا هجده سال دانسته‌اند (ابن قدامه، ۱۳۸۸ق، ج. ۴، ص. ۳۴۶). ابوحنیفه سن بلوغ را در دختران هفده سال و در پسران هفده یا هجده سال می‌داند، ولی سایر حنفیان سن بلوغ را در

دختر و پسر اتمام پانزده سال در نظر گرفته‌اند (جزیری، ۱۴۱۹ق، صص. ۳۱۳-۳۱۴). با وجود تنوع اقوال فقهای اسلام، می‌توان گفت بلوغ می‌تواند یکی از موارد اشتراکی برای احراز شرایط ارتداد بین دین زرتشتی و برخی از فرق اسلام محسوب شود. در نظام حقوقی ساسانی، حضور شاهدان در دادگاه و شرایط آنها بیان شده و این امر برای مجازات‌های منتهی به مرگ از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است (نک: مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۳، صص. ۶۷-۶۸) و حتی مواردی همچون تناقض‌گویی شاهد نیز دارای قوانینی بوده‌اند (نک: مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۳)؛ از این رو، می‌توان استنباط کرد شهادت شاهدان برای اثبات شرایط ارتداد می‌توانست حائز اهمیت باشد، هرچند متون حقوقی زرتشتی در قرون اولیه اسلامی در فصول و بخش‌های مربوط به ارتداد درباره این موضوع خاموش هستند و به طور صریح مواردی را بیان نکرده‌اند. در اسلام و در مذاهب فقهی امامیه نیز شهادت از طریق دو شاهد مرد عادل را قابل اثبات برای ارتداد می‌دانند. اما مذاهب چهارگانه اهل سنت معتقد هستند شاهد باید بینه و دلیل برای ارتداد آن فرد داشته باشد (جزیری، ۱۴۱۹ق، ص. ۶۴۰).

۵- نتیجه

بررسی تطبیقی در این پژوهش نشان می‌دهد اگرچه به موضوع ارتداد در بخش‌های کهن‌تر اوستا اشاره‌ای نشده است و متون قدیمی‌تر حقوق زرتشتی صرفاً اشاراتی اندک به موضوع تغییر مذهب داشته‌اند، بعد از فتح ایران توسط مسلمانان و در ادبیات دینی زرتشتی مربوط به قرون هفتم تا دهم میلادی با صراحت بیشتر درباره موضوع ارتداد و شرایع مربوط به آن اشاره شده است. اگرچه می‌توان اصطلاح «اکدین» در زرتشت و «مرتد» در اسلام را در بسیاری از موارد مترادف همدیگر به کار برد، به ویژه از اصطلاح اکدین با عنایت به شرایط جامعه زرتشتی در قرون اولیه اسلامی و با توجه به پیچیدگی‌های ادبیات دینی زرتشتی و زبان پهلوی، تفسیرهایی متفاوت‌تر نیز می‌توان ارائه کرد. به هر صورت، مطالعه تطبیقی ارتداد در دین زرتشتی بر پایه ادبیات حقوقی ساسانی و قرون اولیه اسلامی با فقه اسلام در فرق مختلف دربرگیرنده مواردی بوده است که به شرح زیر بیان می‌شوند:

۱. کتاب مادیان هزار دادستان مربوط به عهد ساسانی درباره تغییر مذهب افراد فقط به بررسی وضعیت اسرای مسیحی توجه داشته است، اما کتب فقهی زرتشتی که بعد از اسلام و عموماً با نام روایت توسط موبدان زرتشتی نوشته شده‌اند، به طور دقیق‌تر چارچوب‌های شرعی، مجازات‌ها و شرایط ارتداد و همچنین مرزهای شرعی کفار با زرتشتیان را تعیین کرده‌اند.
۲. مجازات نهایی ارتداد در آیین زرتشت و اسلام مرگ ارزان یا مهدورالدم است، با این تفاوت که نظر رایج در زرتشتی مهلتی یک‌ساله برای بازگشت مرتد و مهلتی سه‌روزه در اسلام است. هنگام رستاخیز بعد از مرگ نیز در هر دو آیین، دوزخ یا تاریکی نصیب مرتد می‌شود و او نمی‌تواند از پل صراط عبور کند و آمرزیده نخواهد شد.
۳. مرتد در دیانت زرتشتی و اسلام از نظر شرعی نجس و ناپاک محسوب می‌شود و هرگونه مراوده و نشست‌وبرخاست با ایشان توصیه نمی‌شود. به هر صورت، مرده مرتد در دین زرتشتی از نظر شرعی و نه از نظر بهداشتی نجس نیست، زیرا مرتد خودش دیو یا پروده دیو است؛ از این رو، بعد از مرگ در تسخیر دیو قرار نمی‌گیرد.
۴. خروج اموال از ید مرتد از دیگر موارد اشتراکی است، با این تفاوت که در دیانت زرتشتی، طبق «قانون انسان‌های بدوی»، اموال مرتد به زرتشتی‌ای می‌رسد که زودتر از دیگر زرتشتیان به اموال آکدین دست یافته باشد، اما در اسلام این اموال به وارثان مرتد یا به بیت‌المال تعلق می‌گیرد.
۵. حکم ارتداد زنان در زرتشتی مانند برخی از فرق اسلامی متفاوت با مردان نیست، ولی در برخی دیگر از فرقه‌های اسلام، مرتد زن با اعمال شاقه محبوس می‌شود و کشته نمی‌شود.
۶. ارتداد در هر دو آیین سبب از هم گسستن پیوند زناشویی می‌شود. با وجود این، موضوع سرپرستی و قیمومیت افراد در

دیانت زرتشتی و تأثیر ارتداد بر آن و همچنین نوع روابط حقوقی زن با شوهر (پادشازن، چکرزن و...) آنچنانکه در حقوق زرتشتی مطرح است، در اسلام مطرح نیست.

۷. درباره شرایط ارتداد می‌توان از بلوغ به عنوان یک موضوع اشتراکی یاد کرد؛ هرچند برخی از فرق اسلامی شرط بلوغ برای ارتداد را نمی‌پذیرند. همچنین، موضوع شاهد برای اثبات ارتداد فرد، آنچنانکه در اسلام بیان شده است، از متون حقوقی زرتشتی نیز قابل استنباط است؛ هرچند با صراحت در بخش‌های مربوط به ارتداد در این کتب به آن اشاره نشده است.

منابع

قرآن کریم

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۱). *تاریخ کامل* (ج. ۳؛ سید حسین روحانی، مترجم). انتشارات اساطیر.
- ابن قدامه، المقدسی (۱۳۸۸ق). *المغنی* (جلدهای ۱ تا ۱۰). مکتبه القاہره.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۳۶۸). *السیره النبویه*. کتابفروشی مصطفوی.
- احمد الاصفهانی، امام احمد بن الحسین (۱۳۹۵). *غایه الاختصار (ابوشجاع)*. مجموعه موحدین.
- اکبری، مرتضی (۱۳۹۸). *تطبیق مبانی دین اسلام و آیین زرتشت*. انتشارات عاصم.
- اوستا: کهنترین سرودها و منتهای ایرانی* (۱۳۸۵). گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه. مروارید.
- بندهش* (۱۳۸۰). *فرنبغ دادگی* (مهرداد بهار، گزارنده). توس.
- بیهقی، ابوجعفر احمد بن علی (۱۳۶۶). *تاج المصادر* (ج. ۱؛ به کوشش دکتر مهدی عالم زاده). نشر مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- توین بی، آرنولد (۱۳۶۲). *تاریخ تمدن* (یعقوب آژند، مترجم). انتشارات مولی.
- جزیری، عبدالرحمن (۱۴۱۹ق). *الفقه علی المذاهب الأربعة* (ج. ۵). منشورات دارالثقلین.
- حسینی، سید محمد (۱۳۸۲). *فرهنگ لغات و اصطلاحات فقهی*. انتشارات سروش.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۰ق). *تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه* (جلدهای ۱ تا ۶). مؤسسه امام صادق.
- خمینی، روح الله (۱۳۸۵). *تحریر الوسیله* (ج. ۱). مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح الله (۱۳۹۲). *استفتائات امام خمینی* (ره) (ج. ۶). مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۲۲ق). *مبانی تکلمه المنهاج* (ج. ۴۱). نشر بابل.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۴). *لغت نامه*. مؤسسه لغت نامه دهخدا.
- رازی، فخرالدین محمد (۱۴۰۵ق). *التفسیر الکبیر و مفاتیح الغیب*. دارالفکر.
- رامپوری، غیاث الدین محمد (۱۳۳۷). *غیاث اللغات* (به کوشش محمد دبیرساقی). انتشارات کانون معرفت.
- روایت آذرفرنبغ فرخزادان* (۱۳۸۴). رساله‌ای در فقه زرتشتی منسوب به سده سوم هجری؛ نوشته موبد موبدان آذر فرنبغ فرخزادان (آوانوشت و ترجمه و توضیحات و واژه‌نامه توسط حسن رضائی باغ بیدی). مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- روایت امید آتش‌وهیشتان* (۱۳۷۶). منسوب به امید موبد موبدان فارس و کرمان در قرن نهم میلادی (تدوین و آوانویسی و ترجمه متن پهلوی توسط دکتر نزهت صفای اصفهانی). نشر مرکز.
- روشن ضمیر، بهرام (۱۳۹۲). *فراز و فرود ایران*. نشر پارس.
- روزنی، ابو عبدالله حسین بن احمد (۱۳۳۹). *المصادر* (به کوشش تقی بینش). انتشارات چاپ طوس مشهد.

- زیلعی، جمال الدین (۱۴۱۸ق). *نصب الرایه*. مؤسسه الریان للطباعه و النشر.
- سرمدی، روح الله (بی تا). *نگاهی تطبیقی به ارتداد از دیدگاه شیعه و اهل سنت*. مرکز مدیریت حوزه علمی قم.
- شافعی، محمد بن ادریس (۴۲۳ق). *ألم (ج. ۱)*. دارکتب العلمیه.
- شرینی، محمد (۱۴۱۵ق). *معنی المحتاج الیمعرفه معانی الالفاظ المنهاج (ج. ۴)*. دارالفکر.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی بن احمد عاملی جبعی (۱۳۸۴). *ترجمه مباحث حقوقی شرح لمعه: الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیه (اسدالله لطفی، مترجم)*. مجد.
- صادقی فدکی، جعفر (۱۳۸۸). *ارتداد: بازگشت تاریکی (نگرشی به موضوع ارتداد از نگاه قرآن کریم)*. بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمی قم).
- صبحی، صالح (۱۹۸۲م). *الاسلام و مستقبل الحضاره*. دارالشوری.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۹۴). *المقنع*. مؤسسه امام هادی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۷). *تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک) (ج. ۳؛ ابوالقاسم پاینده، مترجم)*. انتشارات اساطیر.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الامامیه (ج. ۱)*. المکتبه المرتضویه الاحیاء الآثار الجعفریه.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۰ق). *التبیان فی التفسیر القرآن (ج. ۳)*. داراحیاء التراث العربی.
- فرو وشی، بهرام (۱۳۵۲). *فرهنگ پهلوی*. انتشارات دانشگاه تهران.
- قاسمی، آمنه، و دلبری، شهربانو (۱۳۹۴). *تطبیق و واکاوی تأثیرات دادگستری و دادرسی در ایران باستان بر دادگستری نوین*. https://journals.iau.ir/article_527794.html ۱۴۶-۱۲۴، (۲)، ۱.
- قرافی، احمد بن ادریس (۱۹۹۴م). *الذخیره (چاپ اول)*. دارالغرب اسلامی.
- قرطبی (۱۳۷۸ق). *الجامع لاحکام القرآن*. دارالکتاب العربی.
- کتاب سوم دینکرد (۱۳۸۴). *تدوین کنندگان پیشین: آذرفرنبغ فرخزاد و آذرباد پسر امید (به کوشش ژان پیر دومناش؛ فریدون فضیلت، مترجم)*. انتشارات مهرآیین.
- کریمی، اصغر (۱۳۹۹). *زناشویی*. در *دایره المعارف بزرگ اسلامی*. <http://www.cgie.org.ir> (بازیابی شده در: ۷ فروردین).
- کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۳۲۵). *الکافی (ج. ۱)*. انتشارات مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث.
- مادیان هزاردادستان (۱۳۹۳). *منسوب به فرخ مرد بهرامان (مقدمه و ترجمه و آوانوشت متن پهلوی و همچنین یادداشت‌ها و واژه‌نامه توسط سعید عریان)*. انتشارات علمی.
- مالک ابن انس (۱۴۱۳ق). *موطا الامام مالک روایه محمد بن الحسن الشیبانی*. دارالقلم.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۲). *حقوق قصاص و دیات (گردآوری، تحقیق و بررسی توسط علی فاضل)*. نشر آثار اسلامی.
- محقق حلی، نجم الدین (۱۴۰۸ق). *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام (عبدالحسین محمدعلی بقال، محقق و مصحح؛ ج. ۴)*. مؤسسه اسماعیلیان.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۹). *ارتداد*. در *دایره المعارف بزرگ اسلامی*. <http://www.cgie.org.ir> (بازیابی شده در: ۱۹ خرداد).
- مروارید، علی اصغر (۱۳۷۳). *المصادر الفقهیه*. انتشارات مجد.
- مروارید، علی اصغر (۱۴۱۳ق). *المبسوط السلسله الینایع الفقهیه (ج. ۳۱)*. دار التراث.
- موید منوچهر (۱۹۹۶م). *دادستان دینی (فصل ۴۱)*. نسخه الکترونیکی توسط جوزف اچ. پیتسون از مجموعه کتاب مقدس شرق

- (جلد ۱۸). انتشارات آکسفورد. <http://www.avesta.org/mp/dd.htm#p4> (آخرین به‌روزرسانی: ۲۴ فوریه ۲۰۲۲).
- موسوعه الفقه الاسلامی (۱۴۱۱ق). مجموعه من کبار اساتذہ الفقه الاسلامی (ج. ۴). المجلس الاعلی للشئون الاسلامیه.
- موسوی اردبیلی، عبدالکریم (۱۴۲۷ق). *فقه الحدود و التعزیرات* (جلدهای ۱ تا ۴). مؤسسه نشر جامعه المفید.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۸۰). *روضه الصفا* (ج. ۴: جمشید کیان فر، مصحح و حاشیه‌نویس). انتشارات اساطیر.
- مینوی خرد (۱۳۷۹). (احمد تفضلی، مترجم؛ به کوشش ژاله آموزگار). انتشارات توس.
- نایینی، محمدحسین (۱۳۸۲). *تنبیہ الامه و تنزیہ الملکه*. مؤسسه بوستان کتاب.
- نامه تنسر به گشنسب (۱۳۵۴). (مجتبی مینوی و محمد اسماعیل رضوانی، گردآورندگان تعلیقات؛ مجتبی مینوی، مصحح). خوارزمی.
- نجفی جواهری، محمد حسن (۱۳۶۲). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*. دارالکتب الاسلامیه.
- نوکنده، عزیز (۱۴۰۱). اصول قانونی‌بودن جرم و مجازات و دادرسی در نظام حقوقی زرتشتی (حقوق ایرانی یا حقوق پارسی). *مجله پژوهش‌های حقوقی*، ۲۱(۵۱)، ۴۷۹-۴۴۳. <https://doi.org/10.48300/jlr.2022.287040.1658>
- وندیاد (۱۳۷۶). (ج. ۲؛ ترجمه از متن اوستایی، مقدمه، تطبیق با ترجمه پهلوی، آوانویسی فارسی، پژوهش‌های گسترده و واژه‌نامه تطبیقی به کوشش هاشم رضی). انتشارات فکر روز.
- وندیاد (۱۳۷۶). (ج. ۳؛ ترجمه از متن اوستایی، مقدمه، تطبیق با ترجمه پهلوی، آوانویسی فارسی، پژوهش‌های گسترده و واژه‌نامه تطبیقی به کوشش هاشم رضی). انتشارات فکر روز.
- هرودوت (۱۳۸۹). *تاریخ هرودوت* (ج. ۱؛ مرتضی ثاقب فر، مترجم). انتشارات اساطیر.

References

The Holy Quran

- Ahmad al-Asfahani, I. A. i. H. (2016). *Ghayah al-Ikhtisar (Abu Shuja')*. The Monotheists' Group. [In Arabic]
- Akbari, M. (2019). *Combining the fundamentals of Islam and Zoroastrianism*. Asim Publications. [In Persian]
- Alici, M. (2017). Perception of Islam in Zoroastrian Zand literature. *Ilahiyat Studies*, 8(2), 189–232. <https://doi.org/10.12730/13091719.2017.82.166>
- Avesta: The oldest Iranian hymns and texts* (2006). (Report and research by J. Dostkhah). Morvarid. [In Persian]
- Azar Farnabagh Farrokhzadan Narration* (2005). A treatise on Zoroastrian jurisprudence attributed to the 3rd century AH; written by Mobad Mobadan Azar Farnabagh Farrokhzadan (original text, translation, explanations, and glossary by H. Rezai Bagh-e-Bidi). Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Bundahesh* (2002). Farnbagh Dadagi (M. Bahar, Narrator). Tehran: Toos. [In Persian]
- Beihaghi, A. J. A. i. A. (1987). *Taj al-Masadir* (Vol. 1; compiled by M. Alamzadeh). Institute for Cultural Studies. [In Persian]
- Campopiano, M. (2018). Zoroastrians, Islam and the Holy Quran: Purity and danger in Pahlavi literature in the early Islamic period (7th–10th centuries). *Journal of Transcultural Medieval Studies*, 5(1), 75–98. <https://doi.org/10.1515/jtms-2018-0004>
- Dehkhoda, A. A. (1985). *Dictionary*. Dehkhoda Institute. [In Persian]
- Farahvashi, B. (1973). *Farhang-e Pahlavi*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Encyclopedia of Islamic Jurisprudence* (1990). A collection of the great scholars of Islamic Jurisprudence (Vol. 4). The Supreme Council of Islamic Jurisprudence. [In Arabic]
- Herodotus (2010). *Herodotus' history* (Vol. 1; M. Thaqibfar, Trans.). Asatir Publications. [In Persian]
- Husseini, S. M. (2003). *Dictionary of Jurisprudential Terms*. Soroush Publications. [In Persian]

- Hilli, H. i. Y. (1999). *Tahrir al-Ahkam al-Shar'iyah 'ala Madhhab al-Imamiyyah* (Vols. 1–6). Imam Sadeq Institute. [In Arabic]
- Ibn Athir, I. D. (1992). *Al-Tarikh al-Kamil* (Vol. 3; S. H. Rouhani, Trans.). Asatir Publications. [In Persian]
- Ibn Hosham, A. M. (1989). *Al-Sirah al-Nabawiyyah*. Mostafavi Bookstore. [In Persian]
- Ibn Qudamah, A. M. (1968). *Al-Mughni* (Vols. 1–10). Maktaba al-Qahira. [In Arabic]
- Jaziri, A. R. (1998). *Fiqh Ali al-Mahabb al-Arabah* (Vol. 5). Dar al-Saghalin Publications. [In Arabic]
- Karimi, A. (2020). Marriage. In *Great Islamic Encyclopedia*. <http://www.cgie.org.ir> (Retrieved on: 27 April). [In Persian]
- Khomeini, R. (2006). *Tahrir al-Wasilah* (Vol. 1). Center for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (RA). [In Persian]
- Khomeini, R. (2013). *Istifta'at Imam Khomeini (RA)* (Vol. 6). Center for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (RA). [In Persian]
- Khoei, A. Q. (2001). *Mabaani Taqlamah al-Minhaj* (Vol. 41). Babylon Publishing House. [In Arabic]
- Kiel, Y., & Skjerv, O. O. (2017). Apostasy and repentance in Early Medieval Zoroastrianism. *Journal of the American Oriental Society*, 137(2), 221–243.
<https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.137.2.0221>
- Kulini Razi, A. J. M. i. Y. (1973). *Al-Kafi* (Vol. 7). Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute. [In Arabic]
- Macuch, M. (2016). Barda and barda-dari II. in the Sasanian period. In *Encyclopaedia Iranica*. www.iranicaonline.org (October 28, 2016)
- Madian-e Hezardadestan* (2014). Attributed to F. M. Bahraman (Introduction, translation, and transcription of the Pahlavi text, as well as notes and glossary by S. Arian). Scientific Publications. [In Persian]
- Magdalene, F. R. (2009). Judicial and legal systems i. Achaemenid judicial and legal systems. In *Encyclopaedia Iranica*. www.iranicaonline.org (September 15, 2009)
- Majlisi, M. B. (1983). *Huquq-e Qasas wa Diyat* (compiled and researched by A. Fazel). Nasr-e Asar-e Islami. [In Persian]
- Malik Ibn Anas (1992). *Mota al-Imam Malik, the narration of Muhammad bin al-Hassan al-Shibani*. Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Minou-ye Kherad* (2000). (A. Tafazzoli: Trans.; with the help of Zh. Amoozgar). Toos Publications. [In Persian]
- Mirkhwand, M. i. Kh. (2001). *Rawdat al-Safa* (Vol. 4; J. Kianfar, Ed.). Asatir Publications. [In Persian]
- Mobed Manouchehr (1996). *Dastan-e Dini* (Chapter 41). Electronic version by Joseph H. Peterson from The Holy Bible of the East (Volume 18). Oxford University Press.
<http://www.avesta.org/mp/dd.htm#p4> (Last updated: February 24, 2022). [In Persian]
- Mohaghegh Hilli, N. D. (1987). *Shara'i al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram* (Vol. 4). Institute. [In Arabic]
- Mohaghegh Damad, S. M. (2020). Apostasy. In the *Great Islamic Encyclopedia*. <http://www.cgie.org.ir> (Retrieved on: 19 June). [In Persian]
- Mokhtarian, J. (2015). The boundaries of an infidel in Zoroastrianism: A Middle Persian term of otherness for Jews, Christians, and Muslims. *Iranian Studies*, 48(1), 99–115.
<https://doi.org/10.1080/00210862.2014.948753>
- Morvarid, A. A. (1992). *Al-Mabsut al-Silsilah al-Yanabi' al-Fiqhiyah* (Vol. 31). Dar al-Turath. [In Arabic]
- Morvarid, A. A. (1994). *Al-Masadir al-Fiqhiyah*. Majd Publications. [In Persian]
- Mousavi Ardebili, A. K. (2006). *Jurisprudence of limits and restrictions* (Vols. 1 to 4). Jamia al-Mafid Publishing House. [In Arabic]
- Naa'ini, M. H. (2003). *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah*. Boostan-e Ketab Institute. [In Persian]
- Najafi Javaheri, M. H. (1983). *Jawaher al-Kalam fi Sharh Sharia' al-Islam*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Novkandeh, A. (2022). Principles of legality of crime and punishment and proceedings in the Zoroastrian legal system (Iranian Law or Persian Law). *Journal of Legal Studies*, 21(51), 443–479.
<https://doi.org/10.48300/jlr.2022.287040.1658> [In Persian]

- Omid Ashvahashtan Narration* (1997). Attributed to Omid Mobad, a Mobadan of Fars and Kerman in the 9th century AD (compiled, transcribed, and translated from the Pahlavi text by N. Safai Isfahani). Markaz Publishing. [In Persian]
- Qasemi, A., & Delbari, Sh. (2015). Comparison and analysis of the influence of justice and litigation in ancient Iran on modern justice. *Scientific Research Quarterly of Jurisprudence and History of Civilization*, 1(2), 124-146. https://journals.iau.ir/article_527794.html [In Persian]
- Qaraafi, A. i. I. (1994). *Al-Dhakirah* (First ed.). Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Qurtubi (1958). *Al-Jami' li-Ahkam al-Quran*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
- Rampuri, Gh. D. M. (1958). *Ghyath al-Lughat* (M. Dabir Saqi, Ed.). Kanun-e Ma'refat. [In Persian]
- Razi, F. D. M. (1984). *Al-Tafsir al-Kabir wa Mafatih al-Ghayb*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Roshan Zamir, B. (2013). *The rise and fall of Iran*. Nashr-e Pars. [In Persian]
- Sadeghi Fadaki, J. (2009). *Apostasy: The return of darkness (A view of the subject of apostasy from the perspective of the Holy Quran)*. Boostan-e Ketab Qom (Publications of the Islamic Propaganda Office of Qom Seminary). [In Persian]
- Saduq, M. i. A. i. B. (2015). *Al-Muqni'*. Imam Hadi Institute. [In Arabic]
- Sarmadi, R. (n.d.). *A comparative look at apostasy from the perspectives of Shiites and Sunnis*. Center for Management of Qom Seminary. [In Persian]
- Shafi'i, M. i. I. (2002). *Al-Um* (Vol. 1). Dar Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Shahid Thani, Z. D. b. A. b. A. A. J. (2005). *Translation of legal topics in the explanation of Lam'ah: Al-Rawdha al-Bahiya in the explanation of Lam'ah al-Dimashqiyyah* (A. Lotfi, Trans.). Majd. [In Persian & Arabic]
- Sharbini, M. (1994). *The singer of the needy to know the meanings of the words of the curriculum* (Vol. 4). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Sharifian, F., Fekripour, K., & Heidarpour, A. (2019). A comparative study of the crimes leading to the death penalty in the Quran, Zoroastrian legal sources, and the penal code of the Islamic Republic of Iran. *Religious Inquiries*, 9(17), 65-81. https://ri.urdu.ac.ir/article_113816.html
- Sobhi, S. (1982). *Islam and the future of civilization*. Dar al-Shuri. [In Arabic]
- Tabari, M. i. J. (1978). *History of Tabari (History of the messengers and the kings)* (Vol. 3; A. Q. Payandeh, Trans.). Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
- Tensor's letter to Goshensab* (1975). (M. Minovi and M. Esmail Rezvani: Compilers of the Commentaries; M. Minovi, Ed.). Kharazmi. [In Persian]
- The third book of Dinkard* (2005). Previous Ed.: Azar Farnabagh Farrokhzad & Azarbad Peser-e Omid (with the help of J.-P. Domenach; F. Fazalid, Trans.). Mehrayin Publications. [In Persian]
- Tusi, M. i. H. (1989). *Al-Tabayan fi Tafsir al-Quran* (Vol. 3). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Tusi, M. i. H. (1967). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah* (Vol. 1). Maktabat al-Murtazawiyyah al-Ahya' al-Athar al-Ja'fariyyah. [In Arabic]
- Twin Bi, A. (1983). *History of civilization* (Y. Ajand, Trans.). Moli Publications. [In Persian]
- Vendidad* (1997). (Vol. 2; Translation from the Avestan text, introduction, comparison with the Pahlavi translation, Persian transcription, extensive research and comparative dictionary by H. Razi). Fekr Rooz Publications. [In Persian]
- Vendidad* (1997). (Vol. 3; Translation from the Avestan text, introduction, comparison with the Pahlavi translation, Persian transcription, extensive research and comparative dictionary by H. Razi). Fekr Rooz Publications. [In Persian]
- Zil'i, J. D. (1997). *Nasb al-Rayah*. Al-Rayan Institution for Printing and Publishing. [In Arabic]
- Zuzani, A. A. H. i. A. (1960). *Al-Masadir* (T. Binesh, Ed.). Tous Printing Publications. [In Persian]